

РОЗВІДКИ

УДК: 930 (477) «18»

Ірина Чугаєва

●

ДАВНЬОРУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В СТУДІЯХ М.І. КОСТОМАРОВА

На основі аналізу наукової спадщини М.І. Костомарова визначається роль і місце вченого в історичній науці ХІХ ст. як дослідника давньоруських літописів.

Ключові слова: М.І. Костомаров, «Повість временних літ», Київський літопис, чернігівське літописання.

Значення давньоруського літописання важко переоцінити, а його історіографія багатогранна та незліченна. Це підтверджується й тим фактом, що до сьогодні жоден із літописних зводів, які дійшли до нас (не кажучи вже про т.зв. «гіпотетичні зводи», які вчені, починаючи із О.О. Шахматова, намагаються реконструювати), не можна назвати повністю дослідженим – виникають усе нові й нові питання, а «білих плям» не меншає.

На зламі ХХ – ХХІ ст. активізувалися студії, що стоять на стиці наук – історії і психології, історії та соціології, історії й антропології, історії і філософії, історії та лінгвістики і, нарешті, історії і математики: застосовуються нові методи і методики дослідження джерел, а старі методології піддаються ревізії. Тому увага сучасних дослідників доби Давньоруської держави звернена, в першу чергу, на перевірку аксіом та на перегляд усталених в історичній науці концепцій відносно давньоруських літописів. Більшість із них укорінилися в історіографії ще з середини ХVІІІ – початку ХХ ст. – часів В.М. Татищева, А.Л. Шлецера, М.М. Карамзіна, М.П. Погодіна, К.М. Бестужева-Рюміна, М.І. Костомарова, С.М. Соловйова, І.О. Тихомирова, О.О. Шахматова та багатьох інших.

До сьогодні не існує ґрунтовної узагальнюючої праці з історії дослідження давньоруського літописання. Є лише окремі систематизовані праці з історіографії проблеми літописання ХVІІІ – ХІХ ст.¹ та студіювання літописів у 1918 – на початку 1970-х рр.² Також окремо можна виділити серйозну і ґрунтовну бібліографію давньоруського літописання, що включає праці, опубліковані до 60-х рр. ХХ ст.³

Особливе місце у дослідженні літописання взагалі та у пошуці відповідей на концептуальні питання історії складання текстів літописів, визначення їхніх протографів, виокремлення і порівняння їх списків та редакцій, у дослідженні джерел літописців, а також авторства літописів належить студіям учених кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Адже саме у цей час були відкриті та опубліковані тексти більшості літописів, відомих у наш час, та розпочаті ґрунтовні та цілеспрямовані їх дослідження.

Поряд зі значним науковим доробком М.І. Костомарова, присвяченим козацькій добі історії України, окреме місце посідають його студії, присвячені пері-

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

оду існування Давньоруської держави і, зокрема, літописам, яким він відводив особливу роль як джерелам з історії Давньоруської держави.

На сьогодні існує чимало наукових публікацій, присвячених життю, науковій творчості та громадсько-політичній діяльності М.І. Костомарова. Дослідники переважно приділяли увагу історичним поглядам Миколи Івановича на проблеми історії України польсько-литовської доби та особливо на історію України періоду Гетьманщини, у той час, як погляди вченого на давньоруську історію майже не відображені в цих працях. При цьому доречно згадати слова Ю.А. Пінчука, який писав: «немає такого періоду в історії України середніх... віків, дослідникам якого не доводилося б користуватися його (М.І. Костомарова. – **І.Ч.**) творами»⁴. М.І. Костомаров був не тільки істориком, етнографом, фольклористом, громадсько-політичним діячем, а й дослідником літописів, стояв біля витоків наукового студіювання давньоруських хронік. Він одним із перших проаналізував джерела, походження та складові частини літописних зведень⁵.

Хоча Микола Іванович і не був провідним фахівцем у галузі дослідження літописів (його погляди взагалі випадають з історіографії літописання XIX ст.), однак він мав свою оригінальну концепцію історії літописання, яку висвітлив у праці «Лекции по русской истории. – Ч. 1. – Источники русской истории» (СПб., 1861) та у серії статей «Предания первоначальной русской летописи VI – XII» у журналі «Вестник Европы» (1873).

В останній праці Микола Іванович зосереджувався на аналізі переказів давньоруського часу як усних джерел літописців (вони, на його думку, були основними), що збереглися у «Повісті временних літ». Дослідник порівнював інформацію літопису зі свідченнями візантійських хроністів, а також польських істориків XV ст. (Ян Длугош), переповідаючи при цьому у дусі позитивістської методології сказання про переселення слов'ян, про угрів та обрив, про родоначальників слов'янських племен і міста Києва (Радима і Вятка; Кия, Щека і Хорива) та козарів, про покликання князів, а також про постаті князів Аскольда та Діра, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава⁶.

У роботі «Лекції з руської історії» М.І. Костомаров за свою мету ставив огляд джерел «удільно-вічового періоду» історії Русі, з'ясування їхнього складу і достовірності (тобто внутрішня критика джерела) та значення в діяльності народу⁷. Серед них головне місце вчений відводив давньоруським літописам. Варто відзначити, що сам твір побудований як тематичний збірник із конспектами лекцій. Це визначило і дещо поверховий, але чіткий виклад матеріалу.

Дослідник визначив, що всі літописи мали єдиний початок до XII ст., до 1110 р. у вигляді «Повісті временних літ», і лише з появою розвинених удільних областей-князівств літописання розподілялося вже на місцеве – суздальське, перяславське, галицько-волинське: «Летописи имеют тот общий характер, что они исходят от одного общего начала, так что до XII в. образуют одну общую летопись, и только с этого с этих пор разветвляются на местные»⁸. На жаль, він не виділяв сліди іншого місцевого літописання – чернігівського, сіверського, смоленського та інших, що помічали вже наступні покоління дослідників.

Утім, М.І. Костомаров одним із перших визначив ознаки авторства сучасника описуваних подій. Згідно з його поглядами, більшість літописних повідомлень записана саме сучасниками, оскільки «в летописи вошли многие события, о которых никто не мог написать, кроме лиц, прямо участвовавших в них; наконец, это можно видеть особенно из тех мест, где летописец говорит о себе»⁹. Також він помітив, що смерть князів, духовних ієрархів у Київському літопису XII ст. зазначається з точною повною датою (одна з головних рис руки автора-сучасника¹⁰). Останні були внесені туди із синодиків. Місцеві явища природи, яким надавалися надзвичайні й віщувальні властивості, з точною датою були записані місцевими священиками. Отже, не дивно, що літопис, який вівся у Києві, поповнювався з різних джерел місцевого походження¹¹.

Замовниками літописів були князі, тому ці джерела мали офіційний характер,

а авторами літописів були сучасники та очевидці описуваних подій, церковні і світські особи. На користь цього Микола Іванович наводить численні приклади, серед яких – фрагмент Київського літопису XII ст. під 1146 – 1157 рр., де не випадково особливо детально описані тогочасні події¹². Однак дослідник помилявся, говорячи, що ведення літописів на замовлення і під наглядом князів та сучасність описуваних подій є аргументами достовірності викладеного матеріалу. Це, навпаки, свідчення заангажованості літописців та ідеологічного забарвлення (симпатія до одних князів і антипатія до інших) текстів літописів.

Проте писалися літописи і у монастирях, і у церквах, присвячені церковним подіям та явищам природи, яким надавалися віщувальні властивості.

М.І. Костомаров намагався визначити літописну роботу кожного з авторів літописів (при цьому структуруючи тексти літописів), з'ясовуючи етапи складання текстів. Дослідник сумнівався, що автором усього тексту «Повісті временних літ» був Нестор. М.І. Костомаров вважав, що цей літопис написаний декількома особами, через що у його тексті трапляються протиріччя та недоречності щодо змісту, різне спрямування розповіді та її загальний тон¹³. Учений визначив, що Нестор був автором Печерського літопису (оскільки у Києво-Печерському патерику неодноразово фігурує його ім'я як автора житійних сказань святих Даміана, Ієремії, Матфея та Ісакія, які увійшли і до літопису), що як одна із складових частин увійшов до «Повісті временних літ»: «Вероятно, Нестор писал Печерскую летопись и эта монастырская летопись занесена была в нашу («Повесть временных лет». – **І.Ч.**) как одна из составных частей ея; вероятно все, что в ней относится к Печерскому монастырю, взято из этой монастырской летописи, писаной, между прочим, и Нестором; но не все, заключающееся в ней, следует приписывать монаху или вообще Печерской обители...»¹⁴.

Шляхом аналізу і зіставлення інформації різних літописних повідомлень М.І. Костомаров дійшов висновку про авторство останніх літописних статей ігумена Видубецького монастиря Сильвестра, який упорядкував усі окремі казання в єдиний текст літопису, і тому його слід вважати автором «Повісті временних літ»¹⁵. Проте на час життя М.І. Костомарова це була застаріла думка, адже ще М.М. Карамзін довів, що Сильвестр не був продовжувачем літопису Нестора, а лише переписувачем (редактором), тому його ім'я і зафіксовано у «Повісті временних літ»¹⁶, та й Нестор писав не тільки Печерський літопис, але й київську хроніку, датовану від 1110 до 1113 рр. (А.Л. Шлецером та М.М. Карамзіним)¹⁷. Учений також помилково вважав, що саме Сильвестр проставив дати у «Повісті временних літ»¹⁸, що насправді зробив Никон Печерський.

Весь текст «Повісті временних літ» М.І. Костомаров розподілив на такі структурні частини: Повість давніх літ 1043 р., Печерський літопис (Повість) 1051 р., розповідь про Кирила і Мефодія, договори з греками, історія хрещення Володимира Святославича, духівна Володимира Мономаха, розповідь про характерників, розповідь про Василька, князя Тербовльського, доповнення з візантійських текстів тощо. Однак при цьому дослідник скептично ставився до реконструкції первинної «Повісті временних літ» Нестора¹⁹. Таке структурування «Повісті временних літ» не знайшло прибічників серед наступних поколінь дослідників, тому і не прижилося в історичній науці. Зокрема, не знайшло послідовників і датування «Повісті временних літ» і початку Київського літопису з 1111 р.

Продовження літопису Сильвестра М.І. Костомаров вбачав у Київському літопису 1200 р., який він розподілив на дві нерівні частини – 1111 – 1146 р. і після 1146 р. (детальна розповідь). Також він визначив автора, який нібито сам вписав своє ім'я в літопис під 1171-1172 рр. – це ігумен Андріївського монастиря Симеон. М.І. Костомаров підкреслював складну структуру Київського літопису, що складається із фрагментів, які не належать до київського літописання²⁰.

М.І. Костомаров помітив, що з 1146 р. літопис приймає характер безперервної детальної розповіді, тому є іншим твором по відношенню до попередніх літописних статей. Цей «твір» він назвав повістю про військові події, пов'язані із Ігорем

Ольговичем та боротьбою Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким. Її автором, на думку дослідника, була світська людина, яка брала участь у військових кампаніях, саме тому докладно описувала їх: «...под 1151 г. описывается борьба Ізяслава Мстиславича с Юрием, рассказчик называет сторону, где находился князь Ізяслав, нашей; даже он был участником политических событий, ибо говорит о князе: «и рече слово его же и переже слышахом», тогда, как это слово было сказано князем к воску»²¹.

Отже, М.І. Костомаров підтримав концепцію К. М. Бестужева-Рюміна²² щодо військових повістей у складі тексту Київського літопису, проте не зробив детального аналізу Повісті Ізяслава Мстиславича і не виділив інші військові та літописні повісті у складі Київського літописного зводу.

Микола Іванович уважно слідкував за зміною літописців і подій, які вони описували. Після 1156 р. у Київському літопису він помітив зміну літописця, оскільки вже під 1156 р. згадується якась духовна особа та описуються події і в інших князівствах, окрім Київського, тоді як до цього моменту літописець зосереджував свою увагу переважно на київській інформації і на тих князівствах, де у військово-політичному житті брали участь київські князі. При цьому дослідник окремо виділив 1167 р., де описані події, що відбувалися у Чернігові²³. Проте дослідник не розвинув цю думку і не помітив у цій літописній статті фрагмент чернігівського походження.

Взагалі-то Миколу Івановича можна віднести до скептиків у ставленні до існування місцевих літописних традицій у давньоруський час, особливо у Чернігові. Він свідомо оминав проблему Чернігівського літописання, а наявну в Київському літопису чернігівську інформацію ототожнював із південноруськими вставками. Дослідник відкидав його існування та, відповідно, заперечував можливість реконструкції чернігівського тексту літопису.

М.І. Костомаров порівнював тексти Іпатіївського і Лаврентіївського літописних зводів з метою з'ясування джерел літописної інформації та літописної діяльності упорядників літописів. Він виділив ще один структурний елемент Київського літопису XII ст. – «розповідь про смерть Андрія Боголюбського» (Повість про вбивство Андрія Боголюбського. – **І.Ч.**), що була написана в Суздальській землі та пізніше вставлена до суцільного тексту літопису.

З 1175 р. знову, на думку М.І. Костомарова, у Києві змінюється літописець, що видно з манери оповіді про події у Київському літопису (в більшості випадків йдеться про війну руських князів проти половців), його мови, стилістичних особливостей автора (літописець на цьому відрізку використовує «полк» у значенні «війська», використовує словосполучення «русальний тиждень»); до його уваги потрапляють не лише південноруські події, але й справи інших князівств.

Повість про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. – наступна складова Київського літопису – написана, на думку дослідника, у Києві, «ибо летописец, описывая естественные явления, бывшие в Галицкой земле, добавляет, что в Киевской не было ничего подобного»²⁴. Цей аргумент не витримує критики, адже лише опосередковано свідчить на користь такої думки.

Серед складових Лаврентіївського зводу М.І. Костомаров виділив місцевий суздальський літопис, що систематично вівся у Володимирі з 1157 р., коли Андрій Боголюбський став суздальським князем. Літописцем цього князя була церковна особа²⁵.

Після 1202 р. у Лаврентіївському літопису хоча і йдеться переважно про суздальські події, однак є фрагменти з київського літописання: 1204 р. – розорення Києва Ольговичами та половцями, 1224 р. – похід проти татар та битва на Калці²⁶.

Дослідник оцінив значення іноземних джерел, таких, як «Історії» Яна Длугоша та польського історика Вінцентія Кадлубека для реконструкції літописної інформації про давньоруські справи з літописних списків (переважно початкового літописання), що не дійшли до нас, однак були у користуванні цих польських істориків²⁷. Такий висновок учений зробив із різниці в оповіді про початкову

історію Русі та Києва, викладену у Яна Длугоша та у «Повісті временних літ».

Осібню серед інших давньоруських літописів стоять новгородські літописи, серед яких найціннішим для реконструкції давньоруського літописання є місцевий «Новгородський Перший літопис» (НПЛ).

Початок НПЛ, на думку М.І. Костомарова, – це скорочення того, що писалося у Києві, та доповнення додатками із життя Новгороду. Микола Іванович досить детально досліджував шляхи потрапляння на сторінки цього літопису інформації про світські справи (з церковних синодиків та поминальних записок) – народження і смерть князів, закладення церков, про нещасливі для князів військові походи.

Дослідник помітив, що «с 1117 г. летопись начинается, так сказать, полнеть, особенно в перечне событий относящихся к Новгороду; видимое обилие фактов указывает на близость самого летописца к описываемому времени»²⁸. Проте власне новгородський літопис, на думку М.І. Костомарова, розпочинається з 1137 р., із вигнання Всеволода Мстиславича з Новгороду. Новгородське літописання, як помітив дослідник, велося духовною особою. Це видно з манери підбору інформації для літопису – опис переважно церковних справ²⁹.

Отже, проаналізувавши всі відомі та опубліковані на той час літописи, М.І. Костомаров дійшов висновку про еволюцію літописного жанру від «казань та записок» (тобто коротких відомостей практичного змісту та детальних поетичних розповідей) до «літописів» (сукупності казань, розбитих по роках, що доповнені записками) аж до «літописних збірників, зводів» (із включенням до літописів окремих творів)³⁰. Проте усі ці «жанри» існували паралельно – літописні зводи склалися із казань, повістей (усних джерел) та письмових джерел (руських літописів та використаних літописцями іноземних джерел, переважно візантійських).

Таким чином, студії Миколи Івановича Костомарова у галузі дослідження давньоруських літописів були оригінальними, але не мали послідовників. Тому визначити його місце в історіографії літописання досить складно, адже висновки дослідника не прижилися в історичній науці. Однак він окреслив коло головних і важливих питань у дослідженні літописів як джерел (їх джерела, структура, проблема авторства, зміни літописців), проте поверхово з'ясував історію складання текстів літописів, зробив лише перші кроки у визначенні їхніх протографів та архетипів, особливостей текстів різних списків, лише частково порівнював тексти літописів на відрізках їхнього хронологічного збігу. Це можна пов'язати із недостатньо сформованою методологією у дослідженні літописів, відсутністю текстологічного аналізу як такого.

М.І. Костомаров підтримав ідею К.М. Бестужева-Рюміна про те, що літописи, які укладалися в Києві, Володимирі, Новгороді тощо, були зводами (об'єднували багато джерел та велися і продовжувалися декількома авторами) та поповнювалися інформацією також із місцевих джерел (усних та письмових). Літописні зводи не були однорідними (у складі їх наявні фрагменти і навіть цілі повісті, казання, перекази та ін.). Саме на місцеве, удільне літописання XII ст., що увійшло до складу Київського літопису, спрямовані дослідження сучасних учених.

М.І. Костомаров одним із перших почав виділяти критерії та ознаки манери різних літописців, серед яких були й лінгвістичні риси. Аналіз лексики, хронологічних показників, місцевої топографічної інформації є перспективним напрямком уже сучасних студій, започаткованих ще у XIX ст.

1. Архангельский А. Первые труды по изучению начального русского летописания (до начала издания «Полного собрания русских летописей»). – Казань, 1886.

2. Буганов В.И. Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы. – М., 1975.

3. Библиография русского летописания / сост. Р.П. Дмитриева. – М. – Л., Изд-во Академии наук СССР, 1962.

4. Пінчук Ю.А. До оцінки наукової і громадської діяльності М. Костомарова // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 4.

5. Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров (1817 – 1885). – К., 1992. – С. 125.
6. Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – январь. – 1873. – С. 10 – 34; Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – февраль. – 1873. – С. 570 – 624.
7. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. – Ч. 1. Источники русской истории. – СПб., 1861. – С. 18.
8. Там само. – С. 21.
9. Там само. – С. 23.
10. Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 2. – К. – Л., 2004. – С. 63 – 74.
11. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 42.
12. Там само. – С. 20 – 25.
13. Там само. – С. 26 – 29.
14. Там само. – С. 27 – 28.
15. Там само. – С. 29 – 30.
16. Архангельский А. Первые труды по изучению... – С. 26 – 27.
17. Там само. – С. 13, 18, 26.
18. Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – январь. – 1873. – С. 6.
19. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 34 – 37.
20. Там само. – С. 40 – 41.
21. Там само. – С. 43 – 44.
22. *Детальніше див.:* Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – СПб., 1868. – С. 79 – 105; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Историчне дослідження. – К., 2009. – С. 34 – 37, 109 – 134; Чугаєва І. Чернігівське літописання XII ст. в дослідженнях К. Бестужева-Рюміна // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали ІХ Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2010. – С. 280.
23. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 44.
24. Там само. – С. 45 – 46.
25. Там само. – С. 82 – 83.
26. Там само. – С. 46.
27. Там само. – С. 47; Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи... – С. 571 – 576.
28. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 62.
29. Там само. – С. 60 – 65.
30. Там само. – С. 97 – 98.

На основе анализа научного наследия Н.И. Костомарова определяется роль и место ученого в исторической науке XIX в. как исследователя древнерусских летописей.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, «Повесть временных лет», Киевская летопись, черниговское летописание.

Based on analysis of a scientific heritage of M.I. Kostomarov, a role and a place of the scientist in historical science XIX century as a researcher of Old Rus chronicles are defined in the article.

Key words: M.I. Kostomarov, The Tale of Bygone Years, Kyiv Chronicle, chernihiv writing chronicles.